

УДК 655.24:27-23.08(091)»15/18»

DOI <https://doi.org/10.32782/2415-8151.2026.40.47>

ЕВОЛЮЦІЯ ДИЗАЙНУ ОРІЄНТАЛЬНИХ ШРИФТОВИХ СИСТЕМ ПОЛІГЛОТНИХ БІБЛІЙ XVI–XIX СТ.

Чекаль Олексій Георгійович¹, Іваненко Тетяна Олександрівна²

¹ аспірант кафедри графічного дизайну,

Харківська державна академія дизайну і мистецтв, Харків, Україна,

e-mail: chekal.alex@gmail.com, orcid: 0000-0002-7142-1983

² кандидат мистецтвознавства, доцент,

доцент кафедри графічного дизайну,

Харківська державна академія дизайну і мистецтв, Харків, Україна, e-mail:

ivanenkoster@gmail.com, orcid: 0000-0002-7355-1036

Анотація. Мета. Дослідження має на меті простежити еволюцію багатописьменного друку в Європі XVI–XIX ст. крізь призму поліглотних видань Біблії та проаналізувати роль нелатинських шрифтових систем – арамейської, єврейської, сирійської, грецької та арабської – у формуванні цієї традиції. Окрема увага приділяється впливу поліглотної спадщини на сучасний дизайн орієнтальних гарнітур і практику багатомовної типографіки. Стаття розглядає не лише безпосередній контекст появи поліглот, а й глибші передумови – розвиток друкарства та рукописної культури в середньовічній Європі та на Близькому Сході.

Методологія. Дослідження базується на зборі та систематизації колекцій східних шрифтів із друкарень Європи і Близького Сходу. Проведено порівняльний опис п'ятнадцяти поліглотних видань з урахуванням особливостей їхнього друку, редакторських концепцій і науково-богословських засад. Різні багатописемні Біблії зіставляються методом індукції та системного дизайнерського аналізу. Для опису морфології шрифтів використовуються каліграфічні та палеографічні принципи, сформульовані Герритом Ноордзієм у теорії штриха, що дозволяє застосовувати єдині аналітичні критерії до писемностей різного походження.

Результати. Встановлено, що поліглоти XVI–XIX ст. стали унікальною лабораторією мультискриптової типографіки: саме тут вперше на практиці вирішувалися питання гармонізації шрифтів різних писемних традицій в межах одного видання. Простежено, як друкарі послідовно вдосконалювали якість орієнтальних гарнітур від перших грубих ксилографічних спроб до витончених металевих шрифтів Гранжона, Каслона і Бодоні. Виявлено зворотний вплив поліглотних видань на рукописні традиції самаритян та інших східних спільнот. Показано, що попри принципові відмінності між графемами орієнтального та латинського письма, друкарі різних національних шкіл шукали спільні каліграфічні підстави для гармонізації тексту, спираючись на логіку руху пера та структуру літери.

Наукова новизна. Вперше в українській науці здійснено комплексне дослідження феномена багатомовних біблійних видань крізь призму шрифтового дизайну та типографіки. Вперше проведено системний огляд п'ятнадцяти поліглот з позицій дизайнерського аналізу – з урахуванням морфології шрифтів, верстки багатокolonного тексту та еволюції орієнтальних гарнітур. Запропоновано методологію опису нелатинських шрифтів на основі каліграфічних і палеографічних принципів Ноордзія, яка відкриває можливості для компаративних досліджень

різних писемних традицій і може бути перенесена на сучасні проекти мультискриптових гарнітур.

Практична значущість. Результати дослідження безпосередньо застосовні в сучасній практиці шрифтового дизайну та книжкового видавництва. Запропоновані аналітичні методи дають дизайнерам інструментарій для роботи над багатописемними виданнями, де необхідно узгодити шрифти різних абеток – зокрема для наукових видань, що поєднують латинський, грецький і семітські тексти. Матеріали дослідження можуть бути використані в навчальних курсах з типографіки, історії книги та нелатинського шрифтового дизайну, а також у розробці цифрових гарнітур для інтернет-платформ і мобільних застосунків, що підтримують мови Близького Сходу.

Ключові слова: шрифтовий дизайн, багатописемна типографія, поліглоти, біблійні видання, металевий друк, палеографія, єврейська каліграфія, єврейський шрифт, грецький шрифт, семітські мови, сирійська писемність, арамейська писемність.

ВСТУП

Потреба у поліглотках виникла зі спроб богословів та вчених вирішити проблему того, що християнське Святе Письмо передавалося в різних стародавніх, неідентичних версіях та в умовах текстової нестабільності. Головним рушієм став ренесансний гуманізм, який наголошував на поверненні до першоджерел. Насправді, ця проблема має ще більший вимір, який можна описати як протиріччя між абсолютністю Одкровення як такого та відносністю його рукописної й друкованої передачі у матеріалі. На початковому етапі це починалося як спроба захистити ідеальність тексту латинської Вульгати (але насправді століття недбалого переписування призвели до численних помилок і розбіжностей у текстах), проте переросло в її критичний перегляд на основі грецьких, єврейських і сирійських джерел. Зрештою, феномен поліглот демонструє, що, як інтелектуальна сміливість редакторів, так і залучення нових мов до кругозору теологів та вчених, призвели до появи сучасної біблійної критики.

Однак нас більше цікавить дизайнерська та типографічна структура цих видань. Винахід Йоганна Гутенберга дав змогу перейти від дорогого та повільного виробництва рукописів до масового друку книжок. Це уможливило створення дуже складних типографських макетів, де декілька мов розташовувалися поряд в колонках тексту. Розмаїття мов сприймалося у той час, як наслідок падіння «Вавилонської вежі» та «вавилонського змішання», що розділило людство. Творці поліглот, такі як Браян Волтон або Еліас Гуттер, вірили, що вивчення мов за допомогою паралельних текстів допоможе подолати це роз'єднання. Створення багатомовних сакральних книг вважалося актом, що символічно повертає час назад до

первісної єдності, яка існувала до Вавилону. Це була спроба відновити «Божу» чисту мову і повернути світ до стану духовного порозуміння, подібного до П'ятидесятниці [24]. Зауважимо, що саме в Антверпені – місті, яке було у XVI ст. світовим центром друкарства і де незабаром з'явилася Антверпенська поліглотка Плантена, – Пітер Брейгель Старший написав свою знамениту «Вавилонську вежу» (1563) [10]. Манускрипти були «зброєю», схованою за мовними бар'єрами. Поліглоти мали стати ключем, який дав би змогу християнам розуміти «голос Вавилону», перетворюючи змішання мов на структурований інструмент пізнання істини. У сучасному контексті пошукових систем, мобільних застосунків та програм, де присутні майже всі мови та писемності світу, це повернення до Вавилонської вежі набуває нового значення. У якомусь сенсі текст десакралізувався, але розуміння Іншого та зручність прочитання змісту й висловлювання стають головною метою сучасної багатомовної типографії у прагненні до міжкультурного діалогу та злагоди.

АНАЛІЗ ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Праці Ле Лонга [20; 21] досі вважається єдиними повноцінним аналізом історії поліглот. Він розглядав ці видання як ключову частину історії літератури та засіб порівняння священних текстів за «правилами доброї критики». Ґрунтовне дослідження Антверпенської поліглотки (Biblia Regia) здійснив Леон Вут [37]. Вчений детально описав бізнес-модель друкарського проекту, типи використаного паперу та наклади. Він також каталогізував унікальну колекцію пуансонів та матриць, що зберігаються в Музеї Плантена-Моретуса. Теодор Дункельґрюн у своїй монографії «The Multiplicity of Scripture» [10] дослідив

особливості друку єврейськими літерами та розкрив механізми того, як редагували поліглоту на підставі коректурних аркушів з помітками Аріаса Монтано та Франциска Рафеленгіуса. Стало зрозуміло, яким чином вчені обирали варіанти тексту на користь християнських сенсів, інтегруючи та корегуючи юдейські масоретські – тобто визнані в рабинському середовищі традиції.

Роберт Дж. Вілкінсон [40] дослідив зв'язок між типографією та містикою. Він показав, як сирійські шрифти Роберта Гранжона створювалися під впливом ідей Гійома Постеля, який вбачав у накресленні літер сакральний сенс. Також він проаналізував використання єврейського шрифту для друку сирійського тексту як інструменту місіонерства серед євреїв.

Аластер Гамільтон розглядає поліглоти як єдиний кумулятивний проєкт [14], де кожне наступне видання спиралося на матеріали попереднього, поступово додаючи нові східні мови (арабську, ефіопську, перську). Дослідження Гендріка Вервліта та Гаррі Картера є еталонними для ідентифікації пуансонів та матриць, зокрема матеріалів Плантена та Рафеленгіуса [35, с. 38, 98]. Ніколас Баркер досліджував еволюцію грецького друку та діяльність Альда Мануція, розглядаючи шрифт як «застиглу форму» рукопису [4]. Роберт Проктор здійснив новаторський аналіз грецьких інкунабул. Його суб'єктивна, але технічно обґрунтована оцінка Комплютенського шрифту як ідеалу вплинула на подальший дизайн грецьких літер (шрифт «Otter»). Талбот Бейнс Рід подає вичерпну історію англійських словолитень, що працювали над Лондонською поліглоткою та східними шрифтами у Британії [30, с. 367]. Єдиним повним історичним каталогом сирійських друкарських шрифтів від XVI ст. до сучасності є монографія Дж. Ф. Коаклі, де він послідовно вивчає еволюцію невдач та здобутків у дизайні сирійських літер [7, с. 14]. Праці Генрі Омотта [26; 27] та Стівена Лубелла [23] аналізують внесок Гійома Ле Бе та Бомберґа у створення стандартів єврейського шрифту й типографії для Плантена та Стефануса. У дослідженнях Емануели Коніді й Іоани Феодоров про ранню арабську типографію в рамках проєкту TYPARABIC (2023–2026) вивчаються виклики адаптації арабського письма до рухомих літер [12, с. 681]. Арамейські таргуми досліджував Евелін ван Стаалдуйне-Сулман [34], проводячи аналіз текстологічної залежності поліглот та легітимізацію християнського арамеїзму. Треба зазначити, що історія поліглот ти мультиписемних видань,

особливо у контексті нелатинських шрифтів, в Україні є науковою лакуною, яку ця стаття покликана заповнити.

МЕТА

Мета цієї розвідки – простежити, яким чином у Європі XVI–XIX ст. складалася традиція багатописемного друку і що саме зумовило її появу. В центрі уваги перебувають поліглотні видання Біблії як найбільш репрезентативний і технічно складний приклад такого друку: саме в них вперше постала практична необхідність узгодити в одному типографічному просторі кілька принципово різних писемних систем – арамейську, єврейську, сирійську, грецьку та арабську. Дослідження прагне з'ясувати, яких типографічних і дизайнерських рішень це вимагало від друкарів різних національних шкіл, як еволюціонували орієнтальні гарнітури від перших невправних спроб до витончених зразків металевого шрифту, і чи можна вважати поліглотну традицію прямим попередником сучасної мультискриптової типографіки. Водночас стаття не обмежується суто технічним виміром: вона намагається показати, що за кожним рішенням щодо форми літери або верстки сторінки стоїть певна концепція сакрального тексту, певне уявлення про співвідношення між мовою оригіналу і мовою перекладу, між автентичністю і зручністю читання.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

У центрі уваги даного дослідження перебувають поліглотні видання Біблії як найбільш репрезентативний і технічно складний приклад такого друку: саме в них вперше постала практична необхідність узгодити в одному типографічному просторі кілька принципово різних писемних систем – арамейську, єврейську, сирійську, грецьку та арабську. Дослідження прагне з'ясувати, яких типографічних і дизайнерських рішень це вимагало від друкарів різних національних шкіл, як еволюціонували орієнтальні гарнітури від перших невправних спроб до витончених зразків металевого шрифту, і чи можна вважати поліглотну традицію прямим попередником сучасної мультискриптової типографіки. Водночас стаття не обмежується суто технічним виміром: вона намагається показати, що за кожним рішенням щодо форми літери або верстки сторінки стоїть певна концепція сакрального тексту, певне уявлення про співвідношення між мовою оригіналу і мовою перекладу, між автентичністю і зручністю читання.

Передумови виникнення поліглотот.

Напис на Розп'ятті, зроблений трьома мовами – єврейською, грецькою і латиною, – є раннім

сакральним прикладом публічної мультиплексності, в якому одна й та сама формула була подана через різні мовно-культурні системи. Це, безперечно, є фактом багатомовного напису, який фіксує перетин трьох цивілізаційних просторів: юдейського, елліністичного та римського. У цьому сенсі титло Хреста можна розглядати як символічний прецедент репрезентації універсального повідомлення через кілька мов і письмових традицій. Певною мірою саме цей напис та біблійні тексти сформували перелік мов першорядного сакрального доступу до Одкровення, де латина – до богослов'я і права, грецька – до Нового Заповіту і Отців, а єврейська – до тексту Старого Заповіту. Тримовна доктрина була одночасно і обмеженням, і викликом. Визнаючи лише латину, грецьку та єврейську мовами, гідними богослужіння, вона тим самим надавала цим мовам особливої ваги – і спонукала до їх глибокого освоєння. Саме цій логіці завдячує своїм існуванням левенське Collegium Trilingue, де три священні мови викладались разом. Його вихованці рухали вперед філологію і біблійну критику, формували перекладацьку культуру і – що особливо важливо – відновлювали традицію роботи з першоджерелами і зіставлення різних текстових версій. Першим великим предтечею друкованих поліглот стала Гексапла – рукописний шедевр Орігена, створений у Кесарії в III ст. Сама назва розкриває задум: Ἑξάπλῃ грецькою означає «шестикратна» – шість версій Старого Заповіту, розгорнуті у паралельних стовпцях. Вперше в історії хтось наважився системно порівняти різні передачі священного тексту – і цей досвід на багато століть визначив саму ідею багатомовної Біблії. Оріген розмістив тексти в шість паралельних колонок, щоб полегшити їхнє порівняння:

- давньоєврейський текст (єврейським письмом);
- транслітерація єврейського тексту грецькими літерами;
- грецький переклад Акіли (дуже близький до оригіналу);
- грецький переклад Симмаха (більш літературний);
- септуагінта (переклад Сімдесяти);
- грецький переклад Феодотіона.

Для п'ятої колонки (Септуагінти) Оріген розробив специфічний критичний апарат, запозичений з олександрійської філологічної традиції: він використовував зірочку (* asterisk) для позначення слів, які містилися в єврейському тексті, але були відсутні в грецькому, та обелю (÷ obelus) для

фрагментів, наявних лише в грецькій версії. Гексапла була для вчених епохи Відродження не просто зразком, а ідеологічним та технічним фундаментом друкованих поліглот (1500–1700) [13]. Саме Гексапла запровадила принцип розміщення різних версій тексту в паралельних колонках на одному розвороті сторінки, що давало можливість читачеві порівнювати їх слово за словом без потреби гортати різні книги. Фундатор Комплютенської поліглоти Кардинал Сісерос, відкрито заявляв про своє бажання «наслідувати Орігена» [10] у справі виправлення латинської Вульгати на основі грецьких та єврейських джерел.

Редактор Антверпенської поліглоти (1568–1573) Беніто Аріас Монтано свідомо наслідував методик Орігена. У коректурних аркушах він залишав вказівки ставити зірочки та обелю на полях, щоб звернути увагу читача на розбіжності між манускриптами. Антверпенські вчені (зокрема Андреас Мазіус) використовували так звану «Сиро-Гексаплу» – сирійський переклад грецького тексту Орігена, який зберіг його критичні позначки. Це дало їм змогу інтегрувати давню критичну традицію в новітні друковані видання. Браун Волтон у своїх «Пролегоменах» [38, с. 141] називав Гексаплу «справою Церкви» (Opus Ecclesiae) і жалкував, що вона не збереглася повністю, вважаючи її ключем до вирішення тогочасних текстологічних суперечок щодо цілісності Біблії. Отже, Гексапла визначила саму суть поліглот як наукових інструментів, призначених не лише для читання, а й для глибокого текстологічного та палеографічного аналізу.

Від Бомберга до Плантена: друк на давньоєврейській мові в Європі XV–XVI ст. Перш ніж перейти до розгляду шрифтового дизайну у поліглотах, варто окреслити, якими були можливості друку східними мовами до появи багатописемних видань Біблій. Перші єврейські книги надрукували анонімні єврейські друкарі у Римі наприкінці 1460-х років. У ранній період єврейського друкарства імена конкретних пуансоністів (дизайнерів шрифтів) часто залишалися невідомими, проте джерела виділяють кілька ключових фігур.

Перший друкований Псалтир з'явився у Північній Італії 1477 року. Він також був першою біблійною книгою, надрукованою грецькою мовою. Йоганн Крастонус надрукував його в Мілані 1481 року у греко-латинському виданні, яке також включало перші друковані частини грецького Нового Заповіту. На той час, коли звістка про тези Мартіна Лютера поширилася Європою 1518 року, біблійні тексти вже були надруковані грецькою, давньоєврейською, арамейською, арабською,

ефіопською та численними європейськими мовами.

Перше повне видання єврейської Біблії опублікувала друкарня Сончіно 1488 року. Родина Сончіно вважалася найдосвідченішими єврейськими друкарями свого часу. У Португалії такі типографські експерименти були пов'язані з єврейським П'ятикнижжям, яке видав друкар Самуїл Портейро 1487 року. Одним із найкрасивіших ранніх єврейських видань вважається Тора, надрукована у Лісабоні Еліезером Толедано та відредагована Йосипом ібн Ях'єю та Йосипом Кальфоном.

Крістоф Плантен, видавець Антверпенської поліглоти, отримав доступ до унікального типографського матеріалу – матриць єврейського шрифту (дизайн якого, можливо, пов'язаний з Яковом із Мантуї), що належали венеційському друкареві Даніелю Бомбергу. Варто згадати й видатного майстра-словолитника Франческо Гріффо з Болонії, який на межі XV та XVI століть виготовив єврейський шрифт для венеційського видавця Альда Мануція за сприяння Гершоме Сончіно. Щодо створення самих шрифтів, то ранні єврейські шрифти часто виготовляли самі друкарі-євреї, хоча в деяких містах (наприклад, у Генуї 1516 року) шрифти виготовляли християнські майстри, через що накреслення іноді виглядали дещо незграбним [23].

Аналіз мультиписемних видань. Для кращого розуміння феномену поліглот, необхідно окреслити особливості їхнього друку, дизайну шрифтів і концепцій видань, які закладали типографську традицію. Мультиписемних видань існує всього п'ятнадцять. Це 10 поліглот (*Антверпенська, Гейдельберзька, Гамбурзька, Нюрнберзька, Паризька, Лондонська, Лейпцизька, Комплутенська, Бакстера, Білефельдська*), 3 Біблії (*Гексаглотна Біблія, Біблія Триглата, Біблія Вігуру*) та 1 Псалтир (*Генуезький Псалтир*). Їхня невелика кількість свідчить про те, наскільки складною була ця праця не лише у фінансовій та науковій площині, а й в організації друку та в тих дизайнерських, типографських і художніх викликах, які поставали перед пуансоністами та друкарями.

Першим у низці мультиписемних видань можна назвати *Генуезький Псалтир* (*Psalterium Octaplum*) 1516 року. Він підготовлений єпископом Корсики Агостіно Джустініані (*Agostino Giustiniani*) у Генуї, а надрукований міланським майстром П'єтро Паоло Порро, якого єпископ спеціально запросив із Туріна для цього проєкту. Це була перша амбітна спроба створення багатомовної друкованої Біблії. Видання має унікальну структуру з 8 паралельних колонок

на кожному розвороті [31]. В одній з колонок присутній єврейський оригінал (масоретський текст) та вперше надрукований арамейський Таргум. Варто зазначити, що єврейський шрифт оцінюється дослідниками як дещо незграбний, оскільки його виготовляли майстри-християни без участі єврейських друкарів (яких у той час виганяли з Генуї). Сирійський текст, що походить із монофізитського середовища, ймовірно, із сирійського монастиря (*Varamus* або святого Макарія) у пустелі Скетіс (*Ваді-ель-Натрун*), що на північний захід від Каїра [6]. Латинський переклад єврейського тексту, зроблений самим Джустініані (дуже буквальний). Латинська Вульгата. Грецька Септуагінта. Арабський текст, який вперше був включений у поліглотне видання. Це була лише друга спроба використання рухомих арабських літер в історії (після молитовника у Фано 1514 р.). Шрифти демонструють вплив письма *магрибі*, що пояснюється торговельними зв'язками Генуї з Північною Африкою. Технічно шрифт був недосконалим, а набір часто помилковим [3]. Ще в одній колонці присутній латинський переклад Таргуму та Схолії, які включали коментарі та глоси латиною (рис. 1).

Псалтир як рідкісний приклад середньовічної текстологічної критики, де зіставлення мов використовувалося для відновлення точності священного тексту. На відміну від більшості багатомовних рукописів того часу, які мали літургійне призначення, цей манускрипт мав суто наукову мету. Його укладач прагнув здійснити критичну роботу над текстом, зокрема виправити сирійську версію (сиро-гексапларну) на основі єврейського оригіналу. У цьому виданні ще не було сирійської типографії, але варто зазначити, що сирійські шрифти з'явилися пізніше у виданні Т. Амброджо *Introductio in linguam chaldaicam* (Павія, 1539). Першою друкованою сирійською Біблією став Новий Заповіт Відманштеттера, виданий друкарем Міхаелем Циммерманом у Відні 1555 року. Сирійський шрифт цього першого видання був вирізаний за зразком рукописного письма Муше з Мардіна – сирійського ченця, який співпрацював із Відманштеттером.

Комплутенська поліглотта (*Biblia Polyglotta Complutensis*), надрукована в Алькала-де-Енарес у 1514–1517 роках, стала першою повною багатомовною Біблією в історії друкарства. Меценатом і спонсором проєкту виступив кардинал Хіменес де Сісерос. Основний обсяг типографічних робіт виконав друкар Арнао Гільєн де Броккар – майстер французького походження, який навчався

в Німеччині. Його вважали одним із найкращих друкарів свого часу, зокрема за майстерність у гравіруванні шрифтів і друкуванні літургійних книг. Було надруковано 600 примірників на папері та 6 – на пергаменті. Хоча видання було завершено в 1517 році,

офіційний дозвіл на продаж від папи Лева X отримали лише 1520-го, а на ринок книга надійшла 1522 року (рис. 2).

Типографи іспанської поліготи використовували такі писемності: єврейська/халдейська (арамейська для targumів), грецька

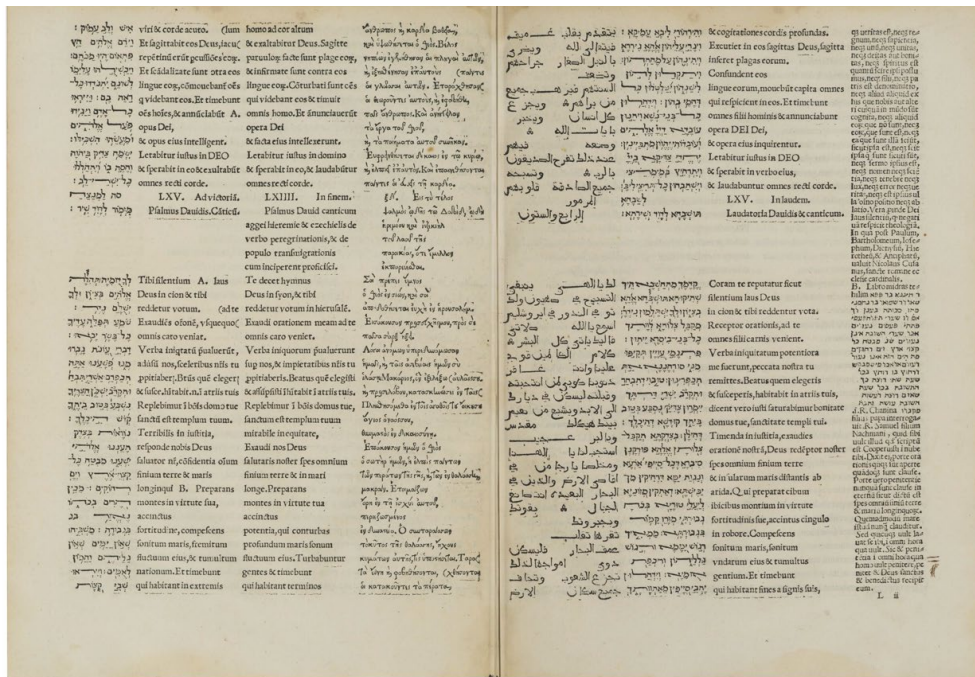

Рис. 1. Генуезький Псалтир. Петрус Паулус Поррус для Ніколо Джустініані, Генуя, 1516. Джерело: Giustiniani, A. (1516). *Psalterium, Hebraeum, Graecum, Arabicum, & Chaldaeum*. Genuae: Petrus Paulus Porrus. URL: <https://archive.org/details/psalteriumhebrae00unse>

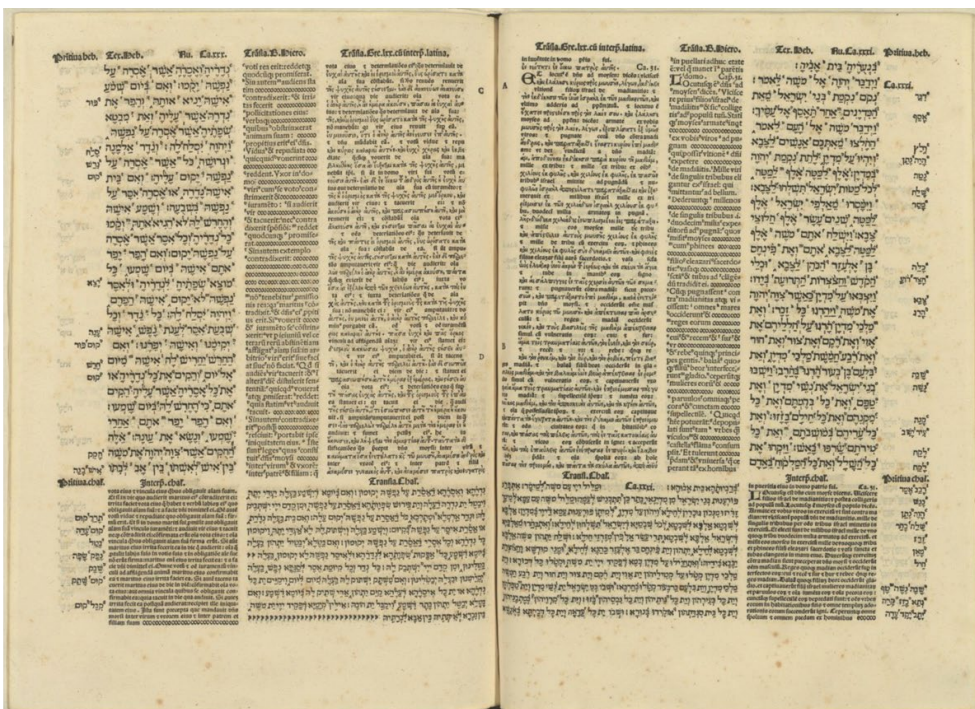

Рис. 2. Комплютенська поліглотна Біблія. Т. 1-4 (Старий Заповіт). Алькала-де-Енарес: Арнао Гільєн де Броклар, 1514-1517. Джерело: <https://www.loc.gov/item/2021666855>

(Септуаґинта + Новий Заповіт), латинська (Вульгата). Шостий том містив єврейсько-халдейський лексикон і грецький словник. Грецький шрифт, який був створений спеціально для цього видання, вважається однією із найкрасивіших гарнітур. Гільєн де Брокер вирізував його спеціально, взявши за модель рукописи XI–XII ст. У касовому наборі не було лігатур та скорочень, як це було реалізовано у виданнях Альда Мануція з Венеції. Грецький шрифт для Септуаґинти був вирізаний на основі курсивних форм, подібних до шрифтів Альда Мануція, і був менш читабельним. Єврейський текст у Комплютенській Біблії супроводжувався спеціальним науковим апаратом: надрядковими латинськими літерами, які пов'язували слова в колонці Вульгати з відповідними єврейськими словами та їхніми трилітерними коренями, надрукованими на полях. Водночас автори видання вирішили відмовитися від єврейських акцентів, зберігши лише вокалізацію (голосні) у вигляді т.зв. знаків кантиляції. У грецькому тексті Нового Заповіту редактори відмовилися від традиційних грецьких наголосів та придихів, вважаючи, що в найдавніших рукописах їх не було. Натомість вони використовували прості знаки, подібні до іспанських акцентів, для допомоги в правильній вимові. Розробкою та підготовкою єврейських та арамейських займалися вчені-конверсо (хрещені євреї): Альфонсо де Самора, Пабло Нуньєс Коронель, Альфонсо де Алькала [28], а вирізанням шрифтів керував Гільєн де Брокер.

Особливості типографії Комплютенської поліглоти закладені в її триколонній структурі: у Старому Заповіті текст розміщувався у три колонки: єврейський оригінал (зовнішня), латинська Вульгата (посередині) та грецька Септуаґинта з міжлінійним латинським перекладом (внутрішня). Кардинал Сіснерос наділяв верстку особливим символізмом та у передмові порівнював це розміщення з Розп'яттям Христа: Вульгата (Римська церква) стоїть посередині між «двома розбіжниками» – Синагогою (єврейський текст) та Східною церквою (грецький текст). Для зручності порівняння грецького та латинського текстів використовувалися літери-посилання, які зв'язували відповідні слова. Порожні місця в колонках (коли один текст був довшим за інший) заповнювалися горизонтальними лініями або колами, щоб тексти завжди починалися і закінчувалися паралельно [32].

Антверпенська поліглотта (1568–1572), також відома як *Biblia Regia* (Королівська Біблія) або поліглотта Плантена, є одним із найвеличніших пам'яток типографського та

наукового мистецтва XVI ст. Видання було підготовлене під патронатом іспанського короля Філіпа II, який виділив значні фінансові ресурси, та надруковане Крістофом Плантеном в Антверпені в друкарні *Officina Plantiniana*.

Обсяг видання складається з 8 великих томів (фоліантів), з яких перші п'ять містять тексти Біблії, а останні три – *Apparatus Sacer* (словники, граматики та наукові трактати). Мовний склад видання: єврейська, грецька (Септуаґинта), латинська (Вульгата), арамейська (таргуми), сирійська Пешитта (Новий Заповіт) (рис. 3).

Плантен залучив найкращих майстрів того часу для створення нових шрифтів, що забезпечило виданню високий професіоналізм та красу. Єврейський шрифт перейшов до Плантена у вигляді матриць Даниеля Бомберґа, які він отримав через родину ван Бомберґенів у 1563 році. Спеціальні нові пуансони, зокрема дрібний шрифт «коронель» для друку арамейського таргуму, були вирізані в Парижі видатним майстром Гійомом Ле Бе за детальними інструкціями Плантена [10]. Для кожного символу єврейського алфавіту були виготовлені спеціальні «квіткові» літери – орнаментальні ініціали, спроектовані Годфруа Балленом та вирізані Корнеліусом Мюллером. Гійом Ле Бе (1525–1598) був одним із найвидатніших майстрів-пуансоністів та дизайнерів шрифтів XVI ст., чиє ім'я стало синонімом типографської елегантності. Його внесок був особливо важливим для розвитку єврейської типографії, хоча він також працював над грецькими та латинськими шрифтами [19].

Друк сирійськими шрифтами у багатомовних Бібліях (поліглотах) був складним технічним і науковим завданням, яке вимагало залучення найкращих майстрів-словолитників та вчених-сходознавців. Сирійські шрифти для Антверпенської поліглоти гравірував видатний французький пуансоніст Роберт Гранжон. Дизайн базувався на вказівках вченого Гійома Постеля, який консультував Плантена щодо структури сирійських літер (естрангело для заголовків та серто для тексту). Гранжон надав готові пуансони та матриці видавцеві Крістофу Плантену в листопаді 1569 року. У виданнях використовували два основні типи сирійського письма: естрангело (застосовувався переважно для заголовків) та серто (західносирійське письмо для основного тексту). У більш ранній період Тезео Амброджіо був тим, хто навчив Гійома Постеля «секретам вирізання шрифтів для сирійської мови». Його праця *Introductio ad Chaldaicam linguam* [2] стала фундаментальним посібником для всіх наступних дослідників

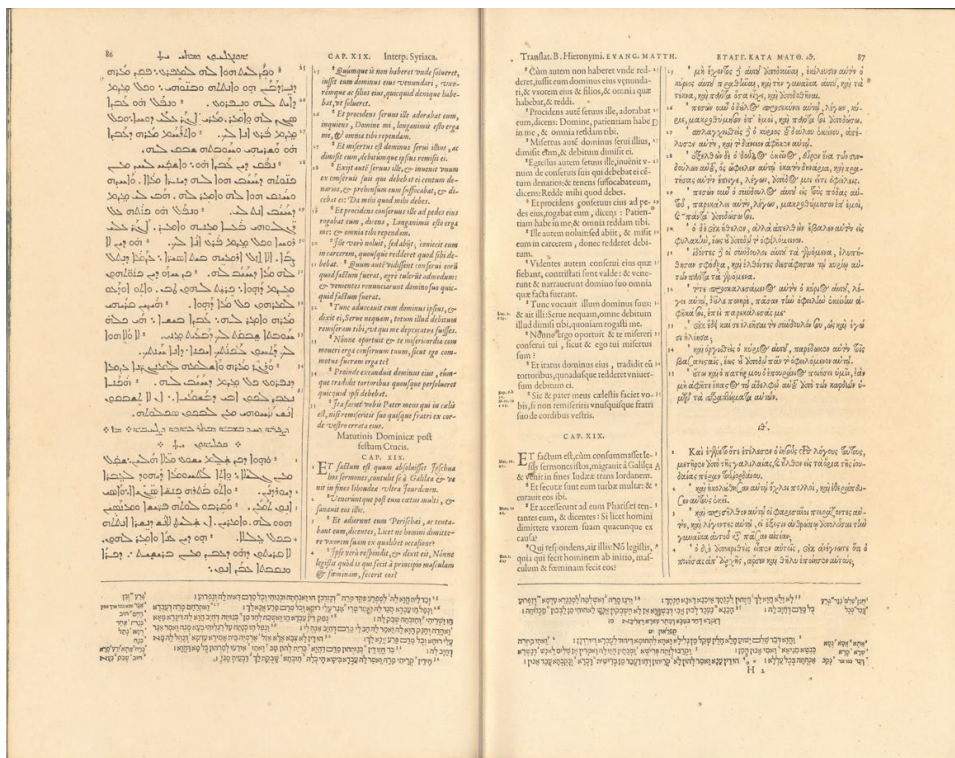

Рис. 3. Антверпенська поліглотта, або Поліглотта Плантена). Антверпен: Крістоф Плантен, 1568–1572. Т. I–IV (Старий Заповіт). Джерело: Giustiniani, A. (1516). *Psalterium, Hebraeum, Graecum, Arabicum, & Chaldaeum. Genuae: Petrus Paulus Porrus*. URL: <https://archive.org/details/psalteriumhebrae00unse>

сирійської мови та графіки. Шрифт включав два типи письма: естрангело (використовувався переважно для заголовків) та серто (для основного тексту). Розробка Гранжона виявилася настільки досконалою, що пізніше слугувала моделлю для німецьких майстрів та видавців, зокрема для Томаса Ерпеніуса. Оригінальні пуансони та матриці, виготовлені Гранжоном, досі зберігаються в Музеї Плантена-Моретуса в Антверпені.

Також варто зазначити, що для деяких видань сирійський текст друкувався єврейськими літерами (транслітерація), для чого використовувалися єврейські шрифти, створені Гійомом Ле Бе (рис. 4).

Праворуч: 45 матриць єврейського шрифту, що належали Даніелю Бомбергу і використовувались Плантеном починаючи з 1564 року. Джерело: [10]

Унікальною особливістю Антверпенського видання було те, що під основними колонками сирійський текст дублювався єврейськими літерами з повною вокалізацією. Це робилося з місіонерською метою – щоб полегшити читання тексту євреям, оскільки сирійська мова графічно та лінгвістично близька до мови Талмуду. Грецький шрифт підготував Віллем Кантер, а для друку використовувалися шрифти

високої якості, частина з яких базувалася на взірцях Клода Гарамонда та Гранжона.

Типографія «Королівської Біблії» має чотириколонну структуру: на відміну від Комплютенської Біблії (3 колонки на сторінці), антверпенське видання розміщувало чотири версії тексту паралельно на розвороті двох сторінок. Розміщення (Старий Заповіт): на лівій сторінці (verso) – давньоєврейська (зовнішня колонка) та латинська Вульгата (внутрішня); на правій (recto) – грецька Септуагінта (зовнішня) та її латинський переклад (внутрішня). Арамейський текст таргумів та його латинський переклад розміщувалися у нижній частині сторінок. Також Плантен першим запровадив у єврейський текст нумерацію відповідно до тексту Вульгати, що зробило порівняння текстів зручнішим. Видання відтворювало складні елементи єврейської традиції – «надзвичайні точки» (*puncta extraordinaria*), перевернуті нуни (*inverted nuns*) та інші критичні знаки масоретів [37, с. 484].

Гейдельберзька поліглотта, відома як Polyglotta Sanctandreae або Biblia Bertramiana, була видана в Гейдельберзі у 1586-1599 роках і стала важливою протестантською відповіддю на великі католицькі поліглоти XVI ст. Редактором цього

Рис. 4. Ліворуч: Антверпен, Музей Плантена-Морета, Перша з двох сторінок, що демонструють колекцію єврейських шрифтів Плантена (Антверпен, 1567)

видання був Бонавентура Корнелій Бертрам (1531–1594), професор гебрійської в Женеві. Біблія складається з п'яти томів. Проект пов'язаний із друкарнею *Ex officina Sanctandrea* (звідси назва *Sanctandrea*), яка продовжувала традиції знаного друкаря П'єра де Сен-Андре. Видання містить чотири паралельні версії тексту Старого Заповіту: 1) Єврейський оригінал. 2) Грецька Септуагінта. 3) Латинська Вульгата (зазначена як *ex hebraeo tralatio vetus*) 4) Латинський переклад Санта Паньїні (зазначений як *nova ex hebraeo tralatio*).

Ця поліглотта відображає протестантський підхід до критики тексту: вона зводить Вульгату до статусу «лише одного з перекладів», розміщуючи її поряд із іншими версіями, що візуально позбавляє її виключного авторитету. Шрифти та типографія текстів Гейдельберзької Біблії значною мірою базуються на матеріалах Антверпенської поліглотти Плантена. Особливості дизайну у тому, що видання використовує макет, де декілька версій тексту розташовані паралельно для зручності наукового порівняння. Хоча джерела не називають конкретного пуансоніста саме для цього видання, воно відтворює текстові та типографські рішення антверпенського оригіналу, адаптуючи їх під формат протестантського наукового апарату. Гейдельберг того часу був центром східної типографії. Наприклад, у 1583 році там була надрукована арабська версія Послання до Галатів Рутгера Спея, що свідчить про наявність у місті фахівців зі східних шрифтів [23].

Гамбурзька поліглотта (Opus Quadripartitum) вийшла друком 1596 року в Гамбурзі [16]. Видавцем був проповідник церкви Св. Петра Давид Вольдер, а друкарем – Якоб Луцій Молодший, який навчився ремеслу у свого батька, Якоба Луція Старшого, чиєю спеціальністю було виготовлення ксилографій. У Біблії були присутні єврейська, грецька, латинська (у двох варіантах – Вульгата та переклад Санта Паньїні (*Santes Pagninus*) без традиційної сирійської мови.

Варто зауважити, що у єврейській версії застосовано примітну типографічну особливість (так звана система Еліаса Гуттера): літери, що складають корінь слова, набрані звичайним шрифтом, тоді як флективні афікси, нероздільні артиклі та прийменники набрані «порожнім» шрифтом, що відтворює лише контур літери. Грецький шрифт відповідав стандартам гуманістичного друку XVI ст. – типу *grecs du roi* або подібним. Латинський шрифт – антиква (*roman type*), характерна для друку епохи Реформації в Північній Європі.

1599 року Еліас Гуттер видає у Нюрнберзі Новий Заповіт (так звана *Нюрнберзька поліглотта* (*Novum Testamentum*)) дванадцятьма мовами [16] (єврейською, грецькою, арамейською, сирійською, латиною, німецькою, чеською, італійською, іспанською, галльською (французькою), англійською, данською, полонською). Це був амбітний самостійний проект. Гуттер раніше мав досвід друку на давньоєврейській, працюючи зі своїм унікальним

двошрифтовим методом як у єврейській Біблії (1587, Гамбург) так і в Гамбурзькій поліглоті.

Паризька поліглота (Bible de Le Jay) – найвеличніший друкований проєкт в десяти величезних томах, що уславився своєю типографською красою та створювався протягом 1629–1645 років у Парижі. Започаткував його видавець і фінансист Гі-Мішель Лежай (Guy Michel Lejay), а королівський друкар зі східних мов Антуан Вітре (Antoine Vitre) відповідав за технічну сторону друку. На сторінках видання використано такі писемності: єврейська, грецька, латинська, сирійська, арабська, самаритянська (+ самаритянський переклад). У виданні з'явилися нові арамейський, самаритянський, арабський, сирійський шрифти, а текст редагували вчені-мароніти Габріель Сіоніта та Абрагам Екхелленсіс. Основним ініціатором створення та власником східних шрифтів був Франсуа Саварі де Брев, колишній французький посол у Стамбулі. Під час свого перебування в Римі (1606–1614) він збирав східних вчених, манускрипти та шрифти, а також заснував друкарню. Савар де Бреве замовив відлиття арабських, турецьких, перських та сирійських шрифтів (серто-шрифт, заснований на маронітській рукописній традиції) в Італії. У січні 1615 року він повернувся до Парижа, привізши з собою шрифти

(зокрема арабські та сирійські) та вчених-маронітів. Більшість цих шрифтів було використано у Bible de LeJay, і вони стали зразками для подальшого французького орієнтального друку (рис. 5).

Лондонська поліглота (Biblia Sacra Polyglotta / Walton Polyglot) – триумф типографії та верстки, створений англійським богословом, єпископом Честера Браяном Уолтоном, у 1654–1657 роках. Технічне виконання здійснив Томас Ройкрофт (Thomas Roycroft), якого за цю роботу було призначили королівським друкарем зі східних мов (рис. 6). Поліглота охоплює дев'ять мов: єврейську, грецьку, самаритянську, арамейську (таргуми), латинську, сирійську, ефіопську (Псалтир та Євангелія), арабську та перську (Євангелія).

Нам відомо, що Волтон був scho-doznavcem і активно займався вивченням версій Біблії східними мовами. Як результат, 1655 року він опублікував наукову працю «Вступ до вивчення східних мов: давньоєврейської, халдейської, самаритянської, сирійської, арабської, перської, вірменської, коптської» [38]. Він не лише контролював переклад, а й сформував замовлення спеціальних східних шрифтів [14]. Перші зразки, надруковані Джеймсом Флешером 1652 року,

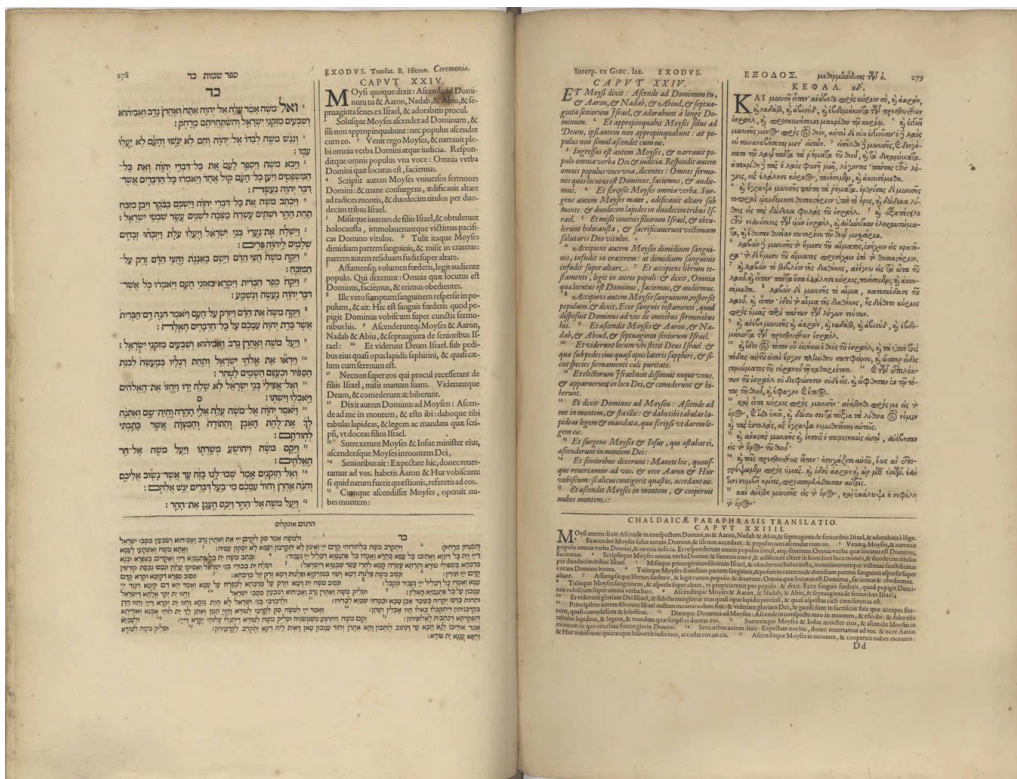

Рис. 5. Паризька поліглота, або Біблія Ле Жей. Париж: Антуан Вітре, 1629–1645. Т. I–IV (Старий Заповіт). Розворот: Exodus (Вихід), розд. 24, С. 278–279. Джерело: <https://repository.digital.georgetown.edu/handle/10822/712682>

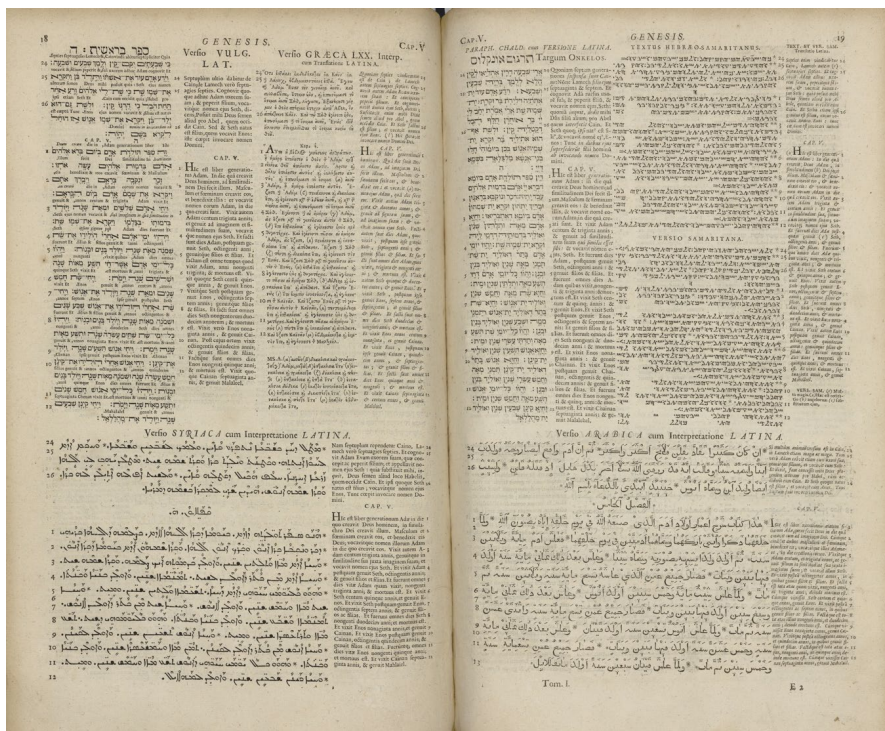

Рис. 6. Лондонська поліглота, або Поліглота Волтона. Лондон: Томас Ройкрофт, 1654–1657. Т. I (Prolegomena, Буття–Повторення закону). Folio (бл. 444 × 280 мм). Розворот: Genesis (Буття), гл. 4–5, С. 18–19. Джерело: https://archive.org/details/walton_polyglot

вчені розкритикували, тому Волтон замовив нові, досконаліші гарнітури.

Єврейський шрифт, відлитий на англійській основі та доповнений пунктами та наголосами, Гаррі Картер охарактеризував як «потворний шрифт». Попри це, він був функціональним і, ймовірно, виготовленим місцевим майстром Ніколасом Ніколлсом [5]. Сирійський шрифт був копією шрифту, вирізаного Жаком де Санлеком (Jacques de Sanlecque) для Паризької поліглоти. Вважається, що його виготовив також Ніколас Ніколлс 1654 року. Арабський шрифт базувався на прототипах Саварі де Брева, привезених зі Сходу. Самаритянський шрифт вперше з'явився у англійському книговиданні; ймовірно, його імпортували з Голландії.

Особливістю арабського шрифту для цього видання є відсутність аліф-максури – замість неї використовується йа' = ي в кінці слова. Ефіопський шрифт скопіювали з шрифту Рафеленгіуса, який використовував Ерпеніус у Лейдені; його нарізали у 1656 року. Натомість для відображення вірменської та коптської писемності у «Пролегоменах» (вступних статтях) використовувалися дерев'яні кліше. Друкарям-орієнталістам, як-от Ройкрофту, доводилося звертатися за допомогою до експертів зі Сходу, особливо

з Османської імперії, щоб ті навчили їх виготовляти шрифти, а також пояснили основні принципи мови та орфографії.

Варто зазначити що Лондонська поліглота стала взірцем раціонального макета. На відміну від попередніх видань, де доводилося гортати різні томи для порівняння текстів, Волтон розмістив до десяти версій одного уривка одночасно на одному розвороті. Також видавець врахував ієрархію текстів: тексти на давньоєврейській, латині (Вульгата) та грецькій (Септуагінта) зазвичай друкувалися дрібнішим шрифтом, щоб звільнити місце для об'ємніших східних перекладів – арамейського, сирійського та арабського. Дизайн сторінки не надавав переваги латинській Вульгаті (на відміну від Комплютенської Біблії), а представляв усі давні версії як рівноправні об'єкти для наукового порівняння [34]. Шостий том видання повністю складався з варіантів читання (*variant readings*), зібраних з численних манускриптів, що зробило Лондонську поліглоту вершиною текстологічної критики свого часу. За сирійську версію відповідали Герберт Торндайк та Едмунд Каstell, останній також коригував текст. Учень Едварда Покока Томас Гайд допомагав у виправленні сирійських та перських текстів.

Редактори не просто передрукували наявні тексти, а проводили критичне

зіставлення різних друкованих видань із давніми манускриптами (наприклад, Бодері використовував рукописи XII–XIII ст., привезені Постелем зі Сходу), щоб відновити «істинний» текст.

Лейпцизька поліглотта, відома як Biblia Sacra Quadrilingua, є визначною пам'яткою німецького біблійного друкарства XVIII ст., підготовленою у Лейпцигу вченим Христіаном Рейнекцієм (1668–1752). Видання стало важливим етапом у розвитку багатомовних Біблій, відходячи від католицької традиції та пропонуючи протестантський підхід до вивчення священних текстів. Видання складається з трьох томів. Новий Заповіт з'явився першим 1713 року, а два томи Старого Заповіту були опубліковані значно пізніше – у 1750 та 1751 роках.

Біблія представлена чотирма мовами: єврейською (оригінал Старого Заповіту), грецькою (Септуагінта та оригінал Нового Заповіту), латиною та німецькою. Для єврейського тексту використовувалися напружання попередніх авторитетних джерел, зокрема видань Бомберга, Мюнстера та Стефануса. Грецький текст Старого Заповіту базувався на праці Й. Е. Грбе (за Александрійським кодексом) і включав, де це було можливо, критичні знаки Оригена – зірочки та обелі (рис. 7).

Тюбінгенське перевидання Комплютенської поліглоти (Gratz reissue). Професор Тюбінгенського університету Петер Алоїз Гратц, прагнув відтворити 1821 року оригінальну Комплютенську поліглоту (1514–1517) у вигляді грецько-латинського Нового Заповіту (Novum Testamentum Graeco-Latinum). Це було зумовлено тим, що оригінальне видання стало надзвичайно рідкісним уже в середині XVI ст. [15].

Оскільки Гратц мав за мету відтворення «первісної чистоти» комплютенського тексту, він намагався зберегти типографію та дизайн шрифтів. Грецький оригінальний шрифт був розроблений Арнао Гільєном де Брокаром і базувався на рукописах XI–XII ст. На відміну від шрифтів Альда Мануція, які Р. Проктор вважав «катастрофою» через складні лігатури, комплютенський шрифт (і його відтворення Гратцом) вирізнявся вертикальністю, чіткістю та відсутністю скорочень. Роберт Проктор оцінював цей тип шрифту як «найвеличніший з коли-небудь створених», вважаючи його втіленням досконалості грецького друку [4, с. 33–34]. Видання Гратца зберігало традиційну для поліглот структури верстки паралельних текстів (грецький та латинський), що давало змогу бачити їх одночасно. У тексті використовувалися так звані літери-кореляти (litterae correlativae), які зв'язували відповідні

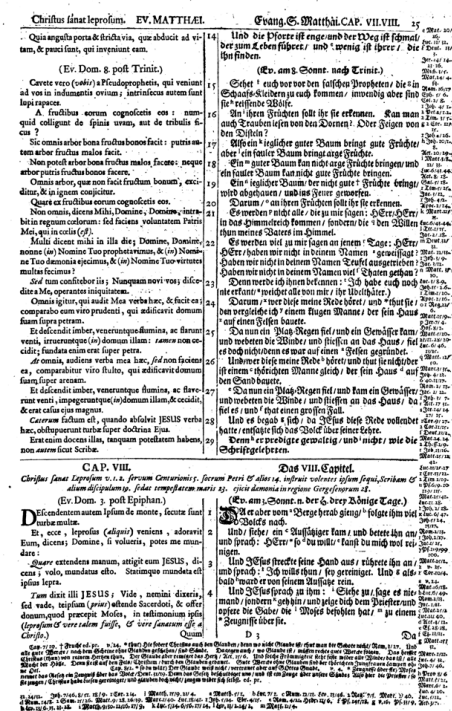

Рис. 7. Лейпцизька поліглотта, або Поліглотта Райнеккія. НЗ вперше: Лейпциг: Спадкоємці Ланкіша (Haereditates Lanckisianorum), 1713. Джерело: <https://play.google.com/store/books/details?id=0w-bfMGX0UKC>

грецькі та латинські слова між колонками. Якщо в одній із колонок текст був коротшим, порожні місця заповнювалися спеціальними типографськими знаками або лініями, щоб візуально збалансувати сторінку.

У 1821 році Гратц видав Біблію в дусі тогочасного прагнення повернутися до першоджерел; вчені XIX ст. вірили, що чим точніший набір – тим достовірніший текст. Типографія тут виступала не прикрасою, а науковим інструментом.

Поліглота Бакстера (Biblia Sacra Polyglotta Bagsteriana) [22] що виходила в Лондоні протягом 1817–1828 років (перевидання 1831 р), стала важливою віхою в історії багатомовних видань XIX ст. Вона планувалася, як компактна та доступна альтернатива величезним фоліантам минулого. Головним ініціатором був відомий лондонський видавець Біблій Самуель Бакстер. Наукову редакцію здійснював видатний лінгвіст Семюель Лі. Орієталіст Вільям Грінфілд був запрошений коректором різних наукових видань. Повна версія містила вісім мов (давньоєврейську, грецьку, латину, англійську, німецьку, французьку, італійську та іспанську), а додатковий том включав сирійський Новий Заповіт.

Єврейський текст відтворює традиції видань Еверарда ван дер Гухта, яка витіснила ранньомодерні стилі; саме та цей тип шрифту став стандартом для XIX ст. Оpubліковане 1705 року в Амстердамі та Утрехті видання єврейської Біблії Еверарда ван дер Гухта вважається однією з найважливіших віх в історії біблійного друку, оскільки стало «загальноприйнятним текстом» (textus receptus) для наступних поколінь дослідників. Єврейський шрифт «надзвичайно красивий, чіткий та виразний» [28, с. 50]. Він вирізнявся гостротою накреслення літер, що робило читання легким та приємним та базувався на шрифтах Йосипа Атіаса, який був не лише вченим рабином і друкарем, а й словолитником в Амстердамі та мав власні ресурси для виготовлення шрифтів.

За цією семітською традицією стоїть потужна школа амстердамських майстрів-пуансоністів (Бріот, Ван Дейк) та видавнича база Йосипа Атіаса, що поєднала європейську металообробку з єврейською каліграфічною традицією. Міхаель Юда Леон – видатний писар-каліграф – затверджував форми та якість металевих літер, щоб вони відповідали сефардській рукописній традиції. Відомий різьбяр Ніколас Бріот, що виготовляв пуанسونи для перших амстердамських єврейських друкарень, замінюючи зношені венеційські шрифти Бомберґа на нові. Також варто

згадати Крістофеля ван Дейка, найвидатнішого амстердамського майстра того часу, чий «голландські літери» (Dutch-Letters) визнавалися найкращими в Європі за свою витонченість та легкість для очей при читанні. Завдяки якості цих шрифтів видання ван дер Гухта виглядало настільки ж чітким, як найкращі інкунабули XV ст.

Шрифт *серто* для сирійського Нового Завіту відтворює віденський зразок Відманштеттера (1555 р.) через посередництво видання Лі 1816 р. Шрифти були виготовлені відомим лондонським словолитником Едмундом Фраєм. У своєму каталозі 1828 року Фрай зазначав, що цей шрифт, створений протягом попередніх двох років, був відлитою у розмір англійського кегля, причому всі голосні та пунктуаційні знаки були відлиті безпосередньо на корпусі літери. Це було складним технічним досягненням для того часу. Дослідники описують дизайн цього шрифту як «досить приємний, хоча дещо жорсткий і позбавлений каліграфічної витонченості» [7]. У XVI–XIX ст. у сирійському друці домінував шрифт *серто* (західносирийський). Проте після 1850 року в наукових виданнях, орієнтованих на ранні рукописи, його поступово витіснив давніший та урочистіший *естрангела*. Самаритянське П'ятикнижжя у Бакстера відтворює текст Кеннікотта з Паризької поліглоти та один із перших самаритянських шрифтів [1].

Бакстер розробив систему, де кожна сторінка кожної мови відповідала одна одній за змістом, що давало змогу бачити паралельні тексти на одному розвороті. Крім цього, він запровадив ще одну технічну інновацію – повторне використання тих самих наборів для численних двоглотних і поліглотних форматів, що є рідкісним прикладом модульного шрифтового менеджменту в добу ручного набору. «Пролегомени» Лі містять ґрунтовне лінгвістичне та абеткоознавче обговорення шрифтів, що робить цю книгу цінним джерелом для дослідників типографії семітських мов. Таке рішення, коли один і той самий шрифтовий матеріал слугував для кількох паралельних комерційних продуктів, було геніальним рішенням з точки зору економіки XIX ст.

Поліглотна Біблія Стіра і Тейле (Polyglotten-Bibel zum praktischen Handgebrauch) [33], або *Білефельдська поліглота* (1847–1890), є одним із найуспішніших багатомовних видань XIX ст., орієнтованим на практичне використання теологами та дослідниками. Наукову редакцію здійснювали пастор Рудольф Стір (1800–1862) та дрезденський теолог Карл Готфрід Вільгельм Тейле

(1799–1854). Біблія містила оригінальний текст (єврейську для Старого Заповіту та грецьку для Нового), Септуагінту, Вульгату та німецький переклад Мартіна Лютера. Також додавалися найважливіші варіанти з інших визначних німецьких перекладів [29]. Поліглотта Стіра і Тейле є типографічно важливим об'єктом з кількох причин. По-перше, це перший великий поліглотний проєкт XIX ст., де семантична диференціація мов закладена у вибір гарнітур: Fraktur для Лютера vs. Antiqua для латини. По-друге, видавництво Velhagen & Klasing будувало власну друкарню паралельно з проєктом, придбавши спеціальні єврейські та грецькі шрифтові набори у 1844–1847 рр. – у час бурхливого розвитку різьблення пуансонів у Лейпцигу (Drugulin та ін.). По-третє, формат quarto з чотирма колонками на розвороті є компромісом між читабельністю та компактністю, недосяжним у попередніх folio-виданнях і потребував ретельної роботи зі шрифтовими кеглями [18].

Згідно з дослідженням Б. Піка, для цього видання було використано єврейський текст за редакцією Августа Гана, який був надрукований у поліглоті (1847) [28, с. 86]. Текст Гана сам по собі був переробкою авторитетного видання Ван дер Гухта (1705). Дизайн сторінки книги вирізнявся багатоколонною структурою, де різні версії тексту розташовувалися паралельно для зручного порівняння. Ключовою особливістю було швидке інтегрування новітніх наукових знахідок. Після відкриття Кодексу Синайського Костянтином Тішендорфом (1815–1874) у 1844 році, видавець Клазінг зумів внести нові текстові варіанти у наступні накладки за особистої допомоги Тішендорфа [29]. У формах єврейського шрифту використовувалася ван-дер-гухтівська традиція – стандарт для протестантських наукових видань Німеччини XIX ст. Velhagen & Klasing мали власну друкарню з семітськими шрифтами, придбаними спеціально для цього проєкту. Збереглися шрифтові зразки власної друкарні Velhagen & Klasing, де представлені фрактуроподібні шрифти, антиква для латини, італік і грецький та єврейський шрифти. Це свідчить про наявність повного арсеналу для поліглотти. Сучасні поліглоти значно скромніші на вигляд порівняно з виданнями XVI–XVII ст. – це принципова типографічна позиція: свідомо відмова від imperial folio на користь quarto як ознака демократизації наукового друку в XIX ст.

Гексаглотна Біблія (The Hexaglot Bible / Biblia Hexaglotta) [9] – англо-американський проєкт під керівництвом Едварда Річеса де Леванта ((*Edward Riches de Levante*), який був

надрукований між Лондоном та Нью-Йорком у 1857–1876 роках. Шість паралельних колонок на розвороті при форматі Royal 4to (25,4 × 31,75 см) є технічним максимумом для ручного набору XIX ст. Старий Заповіт: єврейська, грецька, латинська, англійська, німецька, французька. Новий Заповіт: грецька, сирійська, латинська, англійська, німецька, французька. Особливо цікавою є система typographical signalling в якій за допомогою дужок і зірочок позначаються текстологічні варіанти – це свідомо розроблена знакова система, вбудована в типографічний дизайн сторінки. Єврейський шрифт: використано текст Еверарда ван дер Гухта (1705). Для Септуагінти та Нового Заповіту використано грецькі шрифти та тексти за редакцією Костянтина Тішендорфа. У Старому Заповіті грецький текст включав критичні позначки (квадратні дужки) для вказання на важливі пропуски або інтерполяції порівняно з Ватиканським кодексом. Текст сирійського Нового Заповіту було підготовлено шляхом ретельного зіставлення попередніх видань. Дизайн сирійських літер у таких виданнях зазвичай наслідував типи Едмунда Фрая або шрифти Ройкрофта. Латинський шрифт відповідав стандарту Вульгати (Jouby et Roger), а в Новому Заповіті – Аміатинському кодексу (*Codex Amiatinus*) у редакції Тішендорфа (1854) [8]. Головною особливістю типографії є паралельне розміщення шести версій у колонках на кожному розвороті, що дає змогу порівнювати всі переклади одночасно.

Біблія Триглотта (Biblia Triglotta) 1890 року, започаткована Річардом Діккенсоном, є спеціалізованим науковим відгалуженням монументальної Гексаглоти (The Hexaglot Bible) Едварда Річеса де Леванта (1876). Це видання було створене шляхом виключення сучасних мов (англійської, німецької та французької) для того, щоб зосередити увагу дослідника виключно на текстах мовами оригіналу та найдавніших версіях. Видання зберігає структуру паралельних колонок, що дає змогу бачити всі версії тексту одночасно, але, на відміну від шеститомної Гексаглоти, воно є компактнішим: до складу Старого Заповіту увійшли єврейська, грецька та латинська мови; Нового Заповіту – грецька, латинська та сирійська.

Видання використовує ту саму високоякісну типографську базу, що й Гексаглотта, яка вважалася вершиною біблійного друку кінця XIX ст. (див. вище). Видання Діккенсона 1890 року фактично повернуло традицію поліглот до її витоків – наукової трьохмовності (trilinguitas), яка була закладена ще

автентичності та технічної зручності набору. По-третє, простежено зворотний вплив поліглотних видань на рукописні традиції: друковані гарнітури поверталися на Схід і змінювали місцеву каліграфічну практику, що особливо помітно у самаритянській традиції.

Отримані результати представлені та обговорені в межах занять з семітських мов на програмі «Від слова до Слова» Українського католицького університету. Саме ця дискусія засвідчила практичну актуальність дослідження: виявилось, що проблеми, з якими стикалися друкарі поліглот чотириста років тому, нікуди не зникли – вони лише набули нових технологічних форм. Найпереконливішим підтвердженням цього стала робота над версткою та елементами шрифтового дизайну підручника Дмитра Цоліна «Давньоєврейська мова» (УКУ, Львів, 2026). Підготовка цього видання поставила перед дизайнером той самий комплекс завдань, що й перед друкарями Антверпенської чи Лондонської поліглот: як узгодити праве та ліве письмо на одній сторінці, як дібрати гарнітури, що однаково добре читаються в латинському, єврейському та транслітерованому тексті, як вибудувати ієрархію між основним текстом, парадигмами і коментарями, що написані різними мовами і потребують різного кегля. Досвід поліглотної традиції виявився тут не лише джерелом натхнення, а й конкретним методологічним орієнтиром – особливо в питаннях вирівнювання базових ліній різних писемностей та побудови багатоколонної верстки з семітськими текстами.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи еволюцію дизайну східних шрифтів та технічні виклики, які виникали перед друкарями поліглот, варто зазначити, що на початковому етапі (XVI ст.) спроби друку «екзотичних» шрифтів були технічно недосконалими. Генуезький Псалтир (1516) став першим біблійним виданням з використанням семітських мов, проте його єврейський шрифт описують як «незграбний», оскільки він виготовлявся майстрами-християнами без участі єврейських друкарів. Арабський шрифт цього видання зазнав впливу письма *магрибі* і був низької якості.

Визначальний вплив на розвиток східних шрифтів мала французька школа, яка ознаменувала «золоту еру» дизайну металевих літер XVII ст. Гійом Ле Бе вирізав 19 єврейських алфавітів, що дали вирішальний поштовх розвитку європейської типографії. Він створив для Плантена спеціальний дрібний шрифт, що давав змогу вмістити об'ємний текст Таргуму

у вузькі колонки. Також він сформував стандарт єврейського шрифту, поєднавши венеційські моделі з французькою точністю. Роберт Гранжон у своїх роботах уособлював естетику бароко XVII ст. Працюючи у Римі, він створив надзвичайно елегантні арабські та сирійські (*serto* та *estrangela*) гарнітури, які Вєрвліт описує як втілення барокової впевненості та технічної досконалості. Його шрифти стали моделлю для наукових видань на століття вперед.

Завдячуючи місіонерським традиціям Propaganda Fide у XVIII–XIX ст., кількість східних гарнітур різко зросла. Наприклад, між 1840 та 1900 роками з'явилось двадцять нових наборів пуансон східно-сирійського письма, створених переважно для місіонерських потреб. Едвард Бріт в Урмії зумів самотужки виготовити пуансони та матриці для сирійських шрифтів, які вирізнялися витонченими формами та щільним приляганням оглавовок. Вінсент Фігінс у XIX ст. створив для поліглоти Бакстера надзвичайно дрібний та красивий єврейський шрифт з вокалізацією, що перевершив тогочасні голландські зразки.

Видавці поліглот пройшли шлях від ієрархічного до егалітарного (від фр. *égalitaire*, від *égalité* – рівність) розміщення текстів. Вирішення проблем гармонізації та верстки, враховуючи «*Mise-en-page*» (французький термін, що означає «розміщення на сторінці»), стало головною метою як друкарів та редакторів, так й верстальників та дизайнерів шрифту. Компютенська поліглот мала триколонну структуру, де латинська Вульгата займала центральне, привілейоване місце. Для зв'язку грецьких та латинських текстів використовувалися літери-посилання, а порожнечі заповнювалися кружечками або лініями для вирівнювання колонок. Плантен впровадив у Антверпенській поліглоті «скриптуральний егалітаризм», розмістивши чотири мови паралельно на розвороті двох сторінок. Це візуально демонструвало рівноцінність різних версій священного тексту. Лондонська поліглот стала «тріумфом раціонального макета», розміщуючи до десяти версій у паралельних колонках різної ширини, ідеально підігнаних за обсягом тексту. Колонки часто розділялися вручну червоними лініями для зручності порівняння.

Історичний досвід поліглот заклав принципи, які застосовуються в сучасному дизайні та впливають на сучасні багатомовні видання. Ці принципи можна скоротити до чотирьох основних позицій:

1. Паралельність текстів: ідея розміщення письмового викладу так, щоб вони

були доступні для ока читача одночасно, залишається золотим стандартом багатомовних книг.

2. Гармонізація кеглів: видавці навчилися використовувати різні розміри шрифтів (наприклад, дрібніший шрифт для довгих перекладів, чи різних писемних традицій), щоб тексти закінчувалися синхронно на одній сторінці.

3. Єдність каліграфічних та палеографічних принципів різних абеток. Аналіз дизайну шрифтів на сторінках поліглот дає змогу дійти висновку, що автори найбільш якісних видань саме її дотримувалися. Каліграфічні властивості давньоєврейської мають не менш виразну форму, ніж у готичної *фрактури* чи арабського *насху*. Не зважаючи на різну природу та нахил пера європейського та східного письма, шрифтовий дизайнер завжди може знайти ідентичний контраст між штрихам, зробити схожим відчуття від набраного тексту та гармонійно вибудувати пропорції різних абеток.

4. Технічна спадщина: складні проблеми вокалізації та лігатур у східних мовах, вирішені граверами минулого, стали підґрунтям для розробки сучасних цифрових систем верстки двонаправленого тексту.

Спадщина поліглот дала змогу перетворити «вавилонське змішання мов» на структурований філологічний інструмент, де дизайн шрифту служить глибшому розумінню смислових розбіжностей між культурами та світоглядом, не лише в рамках гуманістичної глобалізації, але зберігаючи унікальність кожної літературної, писемної та національної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

[1] Чекаль О. Самаритянське письмо в контексті арамейської палеографії та шрифтового дизайну. *ХУДПРОМ: Український журнал з мистецтва і дизайну*. 2025. Т. 27. № 2. С. 17–35. DOI: <https://doi.org/10.61993/2786-7285.2025.02.02>

[2] Albonesi T. A. degli. *Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam, atque Armenicam, & decem alias linguas*. Papiae : Ioan. Maria Simoneta Cremonen, 1539. URL: <https://www.loc.gov/item/09016522>

[3] Balagna J. *L'imprimerie arabe en Occident (XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles)*. Paris : Maisonneuve et Larose, 1984.

[4] Barker N. *Aldus Manutius and the development of Greek script and type in the fifteenth century: With original leaves from the first Aldine editions of Aristotle, 1497; Crastonus' Dictionarium Graecum, 1497; Euripides, 1503; and the Septuagint, 1518*. Sandy Hook : Chiswick Book Shop, 1985.

[5] Barker N. *The polyglot Bible*. In J. Barnard & D. F. McKenzie (Eds.), *The Cambridge history of the book in*

Britain (Vol. 4, pp. 648–656). Cambridge University Press. 2002. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521661829>

[6] Brock S. P. *A fourteenth-century polyglot Psalter*. *Studies in philology in honour of Ronald James Williams: A festschrift* / eds. G. E. Kadish, G. E. Freeman. Toronto : Society for the Study of Egyptian Antiquities / Benben Publications, 1982. P. 1–15.

[7] Coakley J. F. *The typography of Syriac: A historical catalogue of printing types, 1537–1958*. New Castle ; London : Oak Knoll Press / The British Library, 2006.

[8] Darlow T. H., Moule H. F., Herbert A. S. *Historical catalogue of printed editions of the English Bible, 1525–1961*. Вид. перепроб. та доп. London ; New York : British and Foreign Bible Society ; American Bible Society, 1968.

[9] De Levante E. R. (ред.). *The hexaglot Bible: Comprising the Holy Scriptures of the Old and New Testaments in the original tongues; together with the Septuagint, the Syriac (of the New Testament), the Vulgate, the authorized English, and German, and the most approved French versions; arranged in parallel columns : y 6 т*. London : Dickinson and Higham, 1874–1876.

[10] Dunkelgrün T. *The Christian study of Judaism in early modern Europe. The Cambridge history of Judaism*. Vol. 7. *The early modern world, 1500–1815* / eds. J. Karp, A. Sutcliffe. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. P. 316–348.

[11] Dunkelgrün, T. (2025). *The multiplicity of scripture: The making of the Antwerp Polyglot Bible (Studies and Texts, 234)*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies. <https://doi.org/10.1355/9781771104333>

[12] Feodorov I. *Arabic printing for the Christians in Ottoman lands: The East-European connection*. Berlin : De Gruyter, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110786996>

[13] Grafton A., Williams M. *Christianity and the transformation of the book: Origen, Eusebius, and the library of Caesarea*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2006.

[14] Hamilton A. *In search of the most perfect text: The early modern printed Polyglot Bibles from Alcalá (1510–1520) to Brian Walton (1654–1658)*. *The New Cambridge History of the Bible*. Vol. 3. *From 1450 to 1750* / ed. E. Cameron. Cambridge : Cambridge University Press, 2016. P. 138–156. DOI: <https://doi.org/10.1017/CHO9781139048781.008>

[15] Hefele C. J. von. *Der Cardinal Ximenes und die kirchlichen Zustände Spaniens am Ende des 15. und Anfange des 16. Jahrhunderts: Insbesondere ein Beitrag zur Geschichte und Würdigung der Inquisition*. Tübingen : H. Laupp'sche Buchhandlung, 1844.

[16] Hutter E. *Opus quadripartitum sacrae scripturae, continens S. Biblia libros Veteris et Novi Testamenti omnes quadruplici lingua: Hebraica, Graeca, Latina, & Germanica*. [s.l. : s.n.], 1595.

[17] Hutter E., Coler J. (ред.). *Novum testamentum Domini nostri Iesu Christi: Syriacè, Ebraicè, Graecè, Latinè, Germanicè, Bohemicè, Italicè, Hispanicè, Gallicè, Anglicè, Danicè, Polonicè : y 2 т*. Nuremberg : [s.n.], 1599.

[18] Landschreiber C. W. *Quellen zu Text und Noten der Septuaginta-Übersetzung in Band I (Die fünf*

Bücher Mosis) der Polyglottenbibel von R. Stier und K. G. W. Theile. Bielefeld : Velhagen & Klasing, 1852. URL: <https://archive.org/details/quellenzutextun00landgoog>

[19] Le Bé G. Sixteenth-century French typefounders: The Le Bé memorandum / ed. H. Carter. Paris : André Jammes, 1967. (Рукопис бл. 1643 р.)

[20] Le Long J. Discours historique sur les principales éditions des Bibles polyglottes. Paris : Chez André Pralard, 1713.

[21] Le Long J., Masch A. G. Bibliotheca sacra post Jacobi Le Long et Christiani Friderici Boernerii iteratas curas ordine disposita, emendata, suppleta, continuata : y 5 т. Halle : Gebauer, 1778–1790. URL: <https://books.google.com/books?id=uR9JAAAACAAJ>

[22] Lee S. (ред.). Biblia Sacra Polyglotta: Textus archetypus versionesque praecipuas ab Ecclesia antiquitus receptas necnon versiones recentiores Anglicanam, Germanicam, Italicam, Gallicam, et Hispanicam, complectentia. Accedunt prolegomena... auctore Samuele Lee : y 2 т. London : Sumptibus Samuelis Bagster, 1831.

[23] Lubell S. Sixteenth-century Hebrew typography: A typographical and historical analysis based on the Guillaume I Le Bé documents in the Bibliothèque nationale de France. Leiden : Brill, 2015.

[24] Miller P. N. The «Antiquarianization» of Biblical Scholarship and the London Polyglot Bible (1653–57). *Journal of the History of Ideas*. 2001. Vol. 62, No. 3. P. 463–482. URL: <https://muse.jhu.edu/article/15121>

[25] Noordzij G. The stroke: Theory of writing. London : Hyphen Press, 2005.

[26] Omont H. (ред.). Spécimens de caractères hébreux gravés à Venise et à Paris par Guillaume Le Bé (1546–1574). [s.l. : s.n.], 1887. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hnkw1f>

[27] Omont H. (ред.). Spécimens de caractères hébreux, grecs, latins et de musique, gravés à Venise et à Paris par Guillaume Le Bé (1545–1592). Nogent-le-Rotrou : Impr. de Daupeley-Gouverneur, 1889. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k8412943>

[28] Pick B. History of the printed editions of the Old Testament, together with a description of the Rabbinic and Polyglot Bibles. *Hebraica*. 1892–1893. Vol. 9, No. 1/2. P. 47–116. URL: <https://www.jstor.org/stable/527200>

[29] Rath J. 12. August 1835: Gründung des Verlags Velhagen & Klasing. Bielefeld : Stadtarchiv und Landesgeschichtliche Bibliothek Bielefeld, 2020.

[30] Reed T. B. A history of the old English letter foundries: With notes historical and bibliographical on the rise and progress of English typography / rev. та доп. вид. A. F. Johnson. London : Faber and Faber, 1952. (Перше вид. 1887 р.)

[31] Schrijver E. G. L. Jewish book culture since the invention of printing (1469–c. 1815). *The Cambridge history of Judaism*. Vol. 7. The early modern world, 1500–1815 / eds. J. Karp, A. Sutcliffe. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. P. 291–315. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781139017169.013>

[32] Spottorno M. V. The textual significance of Spanish Polyglot Bibles. *Sefarad*. 2002. Vol. 62, No. 2. P. 375–392. DOI: <https://doi.org/10.3989/sefarad.2002.v62.i2.564>

[33] Stier R. E., Theile C. G. W. (ред.). Polyglotten-Bibel zum praktischen Handgebrauch: Die Heilige

Schrift Alten und Neuen Testaments in übersichtlicher Nebeneinanderstellung des Urtextes, der Septuaginta, Vulgata und Luther-Übersetzung, so wie der wichtigsten Varianten der vornehmsten deutschen Übersetzungen : 4., sorgfältig durchgesehene und verbesserte Aufl. : y 4 Bde. in 5 Abt. Bielefeld : Velhagen & Klasing, 1875. URL: <https://archive.org/details/polyglottenbibel01stie>

[34] van Staalduine-Sulman E. Justifying Christian Aramaism: Editions and Latin translations of the Targums from the Complutensian to the London Polyglot Bible (1517–1657). Leiden : Brill, 2018. (Jewish and Christian Perspectives Series ; Vol. 33). DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004355934>

[35] Vervliet H. D. L. Sixteenth-century printing types of the Low Countries / trans. H. Carter. Amsterdam : Menno Hertzberger & Co., 1968.

[36] Vigouroux F. G. (ред.). La Sainte Bible polyglotte, contenant le texte hébreu original, le texte grec des Septante, le texte latin de la Vulgate et la traduction française de M. l'abbé Glaire. Vol. 8. Les Épîtres de Saint Paul, de Saint Jacques, de Saint Pierre, de Saint Jean, de Saint Jude; L'Apocalypse. Paris : R. Roger et F. Chernoviz, 1909. URL: <https://archive.org/details/lasaintebibelep08vigo>

[37] Voet L. The golden compasses: A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp : y 2 т. Amsterdam : Vangendt & Co., 1969–1972.

[38] Walton B. Introductio ad lectionem linguarum orientalium, Hebraicae, Chaldaicae, Samaritanae, Syriacae, Arabicae, Persicae, Armenae, Copticae, Ethiopicae. London : Thomas Roycroft, 1655. URL: <https://archive.org/details/WaltPoly1PrologVariantReadings>

[39] Walton B. Prolegomena. *Biblia sacra polyglotta*. London : Thomas Roycroft, 1657.

[40] Wilkinson R. J. The Kabbalistic scholars of the Antwerp Polyglot Bible. Leiden : Brill, 2007. (Studies in the History of Christian Traditions ; Vol. 138).

REFERENCES

[1] Chekal, O. (2025). Samarytanske pysmo v konteksti arameyskoi paleohrafii ta shryftvoho dyzaynu [Samaritan script in the context of Aramaic paleography and type design]. *KhUDPRON: Ukrayinskyy zhurnal z mystetstva i dyzaynu* [KhUDPRON: Ukrainian journal of art and design], 2 (27). S. 17–35. <https://doi.org/10.61993/2786-7285.2025.02.02> [In Ukrainian].

[2] Albonesi, T. A. degli. (1539). *Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam, atque Armenicam, & decem alias linguas* [Introduction to the Chaldean, Syriac, and Armenian languages and ten other languages]. Ioan. Maria Simoneta Cremonen. <https://www.loc.gov/item/09016522/> [in Latin].

[3] Balagna, J. (1984). *L'imprimerie arabe en Occident (XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles)* [Arabic printing in the West (16th, 17th and 18th centuries)]. Maisonneuve et Larose [in French].

[4] Barker, N. (1985). *Aldus Manutius and the development of Greek script and type in the fifteenth century: With original leaves from the first Aldine editions of Aristotle, 1497; Euripides, 1503; and the Septuagint, 1518*. Chiswick Book Shop [in English].

[5] Barker, N. (2002). The Polyglot Bible. In J. Barnard & D. F. McKenzie (Eds.), *The Cambridge history of the book in Britain: Vol. 4. 1557–1695* (pp. 648–656). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521661829> [in English].

[6] Brock, S. P. (1982). A fourteenth-century polyglot Psalter. In G. E. Kadish & G. E. Freeman (Eds.), *Studies in philology in honour of Ronald James Williams: A festschrift* (pp. 1–15). Society for the Study of Egyptian Antiquities / Benben Publications. [in English]

[7] Coakley, J. F. (2006). *The typography of Syriac: A historical catalogue of printing types, 1537–1958*. Oak Knoll Press / The British Library [in English].

[8] Darlow, T. H., Moule, H. F., & Herbert, A. S. (1968). *Historical catalogue of printed editions of the English Bible, 1525–1961* (Rev. and expanded ed.). British and Foreign Bible Society; American Bible Society [in English].

[9] De Levante, E. R. (Ed.). (1874–1876). *The hexaglot Bible: Comprising the Holy Scriptures of the Old and New Testaments in the original tongues; together with the Septuagint, the Syriac (of the New Testament), the Vulgate, the authorized English, and German, and the most approved French versions; arranged in parallel columns* (6 vols.). Dickinson and Higham [in English].

[10] Dunkelgrün, T. (2017). The Christian study of Judaism in early modern Europe. In J. Karp & A. Sutcliffe (Eds.), *The Cambridge history of Judaism: Vol. 7. The early modern world, 1500–1815* (pp. 316–348). Cambridge University Press [in English].

[11] Dunkelgrün, T. (2025). *The multiplicity of scripture: The making of the Antwerp Polyglot Bible* (Studies and Texts). Pontifical Institute of Mediaeval Studies. <https://doi.org/10.59740/9780888442352> [in English].

[12] Feodorov, I. (2023). *Arabic printing for the Christians in Ottoman lands: The East-European connection*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110786996> [in English].

[13] Grafton, A., & Williams, M. (2006). *Christianity and the transformation of the book: Origen, Eusebius, and the library of Caesarea*. Harvard University Press [in English].

[14] Hamilton, A. (2016). In search of the most perfect text: The early modern printed Polyglot Bibles from Alcalá (1510–1520) to Brian Walton (1654–1658). In E. Cameron (Ed.), *The New Cambridge history of the Bible: Vol. 3. From 1450 to 1750* (pp. 138–156). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHO9781139048781.008> [in English].

[15] Hefele, C. J. von. (1844). *Der Cardinal Ximenes und die kirchlichen Zustände Spaniens am Ende des 15. und Anfange des 16. Jahrhunderts: Insbesondere ein Beitrag zur Geschichte und Würdigung der Inquisition* [Cardinal Ximenes and the ecclesiastical conditions of Spain at the end of the 15th and beginning of the 16th century: With special reference to the history and evaluation of the Inquisition]. H. Laupp'sche Buchhandlung [in German].

[16] Hutter, E. (1595). *Opus quadripartitum sacrae scripturae, continens S. Biblia libros Veteris et Novi Testamenti omnes quadruplici lingua: Hebraica, Graeca, Latina, & Germanica* [The fourfold work of Holy Scripture

containing all books of the Old and New Testaments in four languages: Hebrew, Greek, Latin, and German]. [Publisher unknown] [in Latin].

[17] Hutter, E., & Coler, J. (Eds.). (1599). *Novum testamentum Domini nostri Iesu Christi: Syriacè, Ebraicè, Graecè, Latinè, Germanicè, Bohemicè, Italicè, Hispanicè, Gallicè, Anglicè, Danicè, Polonicè* [The New Testament of our Lord Jesus Christ: In Syriac, Hebrew, Greek, Latin, German, Bohemian, Italian, Spanish, French, English, Danish, and Polish] (2 vols.). [Publisher unknown] [in Latin].

[18] Landschreiber, C. W. (1852). *Quellen zu Text und Noten der Septuaginta-Übersetzung in Band I (Die fünf Bücher Mosis) der Polyglottenbibel von R. Stier und K. G. W. Theile* [Sources for the text and notes of the Septuagint translation in volume I (The five books of Moses) of the Polyglot Bible by R. Stier and K. G. W. Theile] Velhagen & Klasing. <https://archive.org/details/quellenzutextun00landgoog> [in German].

[19] Le Bé, G. (1967). *Sixteenth-century French typefounders: The Le Bé memorandum* (H. Carter, Ed.). André Jammes. (Original manuscript ca. 1643) [in English].

[20] Le Long, J. (1713). *Discours historique sur les principales éditions des Bibles polyglottes* [Historical discourse on the principal editions of Polyglot Bibles]. Chez André Pralard [in French].

[21] Le Long, J., & Masch, A. G. (1778–1790). *Bibliotheca sacra post Jacobi Le Long et Christiani Friderici Boernerii iteratas curas ordine disposita, emendata, suppleta, continuata* [Sacred library arranged, emended, supplemented, and continued after the repeated labours of Jacobus Le Long and Christianus Fridericus Boernerus] (Vols. 1–5). Gebauer. <https://books.google.com/books?id=uR9JAAAACAAJ> [in Latin].

[22] Lee, S. (Ed.). (1831). *Biblia Sacra Polyglotta: Textus archetypus versionesque praecipuas ab Ecclesia antiquitus receptas necnon versiones recentiores Anglicanam, Germanicam, Italicam, Gallicam, et Hispanicam, complectentia. Accedunt prolegomena... auctore Samuele Lee* [Sacred Polyglot Bible: Containing the original texts and the principal versions received by the Church from antiquity, as well as the more recent English, German, Italian, French, and Spanish versions. With prolegomena by Samuel Lee] (2 vols.). Sumptibus Samuelis Bagster [in Latin].

[23] Lubell, S. (2015). *Sixteenth-century Hebrew typography: A typographical and historical analysis based on the Guillaume I Le Bé documents in the Bibliothèque nationale de France*. Brill [in English].

[24] Miller, P. N. (2001). The «antiquarianization» of biblical scholarship and the London Polyglot Bible (1653–57). *Journal of the History of Ideas*, 62(3), 463–482. <https://doi.org/10.1353/jhi.2001.0025> [in English]

[25] Noordzij, G. (2005). *The stroke: Theory of writing*. Hyphen Press [in English].

[26] Omont, H. (Ed.). (1887). *Spécimens de caractères hébreux gravés à Venise et à Paris par Guillaume Le Bé (1546–1574)* [Specimens of Hebrew type cut in Venice and Paris by Guillaume Le Bé (1546–1574)]. [Publisher unknown]. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hnkwl1f> [in French].

[27] Omont, H. (Ed.). (1889). *Spécimens de caractères hébreux, grecs, latins et de musique, gravés à Venise et à Paris par Guillaume Le Bé (1545–1592)* [Specimens of Hebrew, Greek, Latin, and musical type cut in Venice and Paris by Guillaume Le Bé (1545–1592)]. Impr. de Daupley-Gouverneur. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k8412943> [in French].

[28] Pick, B. (1892–1893). History of the printed editions of the Old Testament, together with a description of the Rabbinic and Polyglot Bibles. *Hebraica*, 9(1/2), 47–116. <https://www.jstor.org/stable/527200> [in English].

[29] Rath, J. (2020). *12. August 1835: Gründung des Verlags Velhagen & Klasing* [12 August 1835: Founding of the Velhagen & Klasing publishing house]. Historischer RückKlick Bielefeld; Stadtarchiv und Landesgeschichtliche Bibliothek Bielefeld [in German].

[30] Reed, T. B. (1952). *A history of the old English letter foundries: With notes historical and bibliographical on the rise and progress of English typography* (A. F. Johnson, Rev. & enlarged ed.). Faber and Faber. (Original work published 1887) [in English].

[31] Schrijver, E. G. L. (2017). Jewish book culture since the invention of printing (1469–c. 1815). In J. Karp & A. Sutcliffe (Eds.), *The Cambridge history of Judaism: Vol. 7. The early modern world, 1500–1815* (pp. 291–315). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781139017169.013> [in English].

[32] Spottorno, M. V. (2002). The textual significance of Spanish Polyglot Bibles. *Sefarad*, 62(2), 375–392. <https://doi.org/10.3989/sefarad.2002.v62.i2.564> [in English].

[33] Stier, R. E., & Theile, C. G. W. (Eds.). (1875). *Polyglotten-Bibel zum praktischen Handgebrauch: Die Heilige Schrift Alten und Neuen Testaments in übersichtlicher Nebeneinanderstellung des Urtextes, der Septuaginta, Vulgata und Luther-Übersetzung, so wie der wichtigsten Varianten der vornehmsten deutschen Übersetzungen* [Polyglot Bible for practical use: The Holy Scripture of the Old and New Testaments in a clear parallel arrangement of the original text, the Septuagint, the Vulgate, and Luther's translation, along with the most important variants of the principal German translations]

(4th rev. ed., 4 vols. in 5 parts). Velhagen & Klasing. <https://archive.org/details/polyglottenbibel01stie> [in German].

[34] van Staalduine-Sulman, E. (2018). *Justifying Christian Aramaism: Editions and Latin translations of the Targums from the Complutensian to the London Polyglot Bible (1517–1657)* (Jewish and Christian Perspectives Series, Vol. 33). Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004355934> [in English].

[35] Vervliet, H. D. L. (1968). *Sixteenth-century printing types of the Low Countries* (H. Carter, Trans.). Menno Hertzberger & Co. [in English].

[36] Vigouroux, F. G. (Ed.). (1909). *La Sainte Bible polyglotte, contenant le texte hébreu original, le texte grec des Septante, le texte latin de la Vulgate et la traduction française de M. l'abbé Glaire: Vol. 8. Les Épîtres de Saint Paul, de Saint Jacques, de Saint Pierre, de Saint Jean, de Saint Jude; L'Apocalypse* [The Holy Polyglot Bible, containing the original Hebrew text, the Greek text of the Septuagint, the Latin text of the Vulgate and the French translation of Abbé Glaire: Vol. 8. The Epistles of Saint Paul, of Saint James, of Saint Peter, of Saint John, of Saint Jude; The Apocalypse]. R. Roger et F. Chernoviz. <https://archive.org/details/lasaintebibelep08vigo> [in French].

[37] Voet, L. (1969–1972). *The golden compasses: A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp* (2 vols.). Vangendt & Co [in English].

[38] Walton, B. (1655). *Introductio ad lectionem linguarum orientalium, Hebraicae, Chaldaicae, Samaritanae, Syriacae, Arabicae, Persicae, Armenae, Copticae, Ethiopicae* [Introduction to the reading of the oriental languages: Hebrew, Chaldean, Samaritan, Syriac, Arabic, Persian, Armenian, Coptic, and Ethiopic]. Thomas Roycroft. <https://archive.org/details/WaltPoly1PrologVariantReadings> [in Latin].

[39] Walton, B. (Ed.). (1657). Prolegomena [Preface]. In B. Walton (Ed.), *Biblia sacra polyglotta* [Sacred polyglot Bible]. Thomas Roycroft [in Latin].

[40] Wilkinson, R. J. (2007). *The Kabbalistic scholars of the Antwerp Polyglot Bible* (Studies in the History of Christian Traditions, Vol. 138). Brill [in English]

ABSTRACT

Chekal O., Ivanenko T. Oriental Writing Systems in the Multilingual Printing of Polyglot Bibles of the Sixteenth – Ninetieth Centuries

Purpose. This study aims to trace the evolution of multiscrypt printing in Europe during the sixteenth – ninetieth centuries through the lens of polyglot Bible editions, and to analyse the role of non-Latin type systems – Aramaic, Hebrew, Syriac, Greek, and Arabic – in shaping this tradition. Particular attention is paid to the influence of the polyglot heritage on the contemporary design of Oriental typefaces and multilingual typographic practice. The article examines not only the immediate context in which polyglots emerged, but also the deeper preconditions: the development of printing and manuscript culture in medieval Europe and the Middle East.

Methodology. The study is grounded in the collection and systematisation of Eastern typeface collections from printing houses across Europe and the Middle East. A comparative description of fifteen polyglot editions has been carried out, taking into account the distinctive features of their printing, editorial concepts, and

scholarly-theological foundations. Different multiscript Bibles are examined through inductive reasoning and systematic design analysis. To describe the morphology of typefaces, the calligraphic and palaeographic principles formulated by Gerrit Noordzij in his theory of the stroke are applied, allowing unified analytical criteria to be used across writing systems of different origins.

Results. *The study establishes that the polyglot Bibles of the sixteenth – nineteenth centuries served as a unique laboratory of multiscript typography: it was here that questions of harmonising typefaces from different writing traditions within a single publication were first addressed in practice. The gradual refinement of Oriental typefaces is traced – from the earliest crude woodcut attempts to the accomplished metal types of Granjon, Caslon, and Bodoni. A reverse influence of polyglot publications on the manuscript traditions of the Samaritans and other Eastern communities is identified. The study demonstrates that despite fundamental differences between the graphemes of Oriental and Latin scripts, printers of various national schools sought common calligraphic grounds for textual harmonisation, drawing on the logic of pen movement and letter structure.*

Scientific novelty. *For the first time in Ukrainian scholarship, a comprehensive study of the phenomenon of multilingual biblical publications has been conducted through the lens of type design and typography. A systematic review of fifteen polyglots from a design-analytical perspective has been carried out for the first time, taking into account typeface morphology, multi-column text layout, and the evolution of Oriental typefaces. A methodology for describing non-Latin typefaces based on Noordzij's calligraphic and palaeographic principles is proposed, which opens possibilities for comparative research across different writing traditions and can be transferred to contemporary multiscript typeface projects.*

Practical relevance. *The findings of the study are directly applicable to contemporary type design practice and book publishing. The proposed analytical methods provide designers with tools for working on multiscript publications where typefaces from different scripts must be harmonised – particularly for scholarly editions combining Latin, Greek, and Semitic texts. The research materials can be used in courses on typography, book history, and non-Latin type design, as well as in the development of digital typefaces for internet platforms and mobile applications supporting Middle Eastern languages.*

Keywords: *Hebrew type, palaeography, Semitic languages, metal type, Greek type, Syriac script, Aramaic script, Hebrew calligraphy, multiscript typography, biblical editions, polyglots, type design, book.*

AUTHOR'S NOTE:

Chekal Oleksii, Postgraduate Student at the Department of Graphic Design, Kharkiv State Academy of Design and Arts, Kharkiv, Ukraine, e-mail: chekal.alex@gmail.com, orcid: 0000-0002-7142-1983.

Ivanenko Tetiana, Candidate of Art Studies, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Graphic Design, Kharkiv State Academy of Design and Arts, Kharkiv, Ukraine, e-mail: ivanenkoster@gmail.com, orcid: 0000-0002-7355-1036.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0

